

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 25-26

Київ - 2018

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

25-26'2018

Науковий журнал

Редакційна колегія: Editirial board:

С.О. Білан (заст. гол. редактора)	S.O. Bilan (deputy editor-in-chief)
І.С. Бородай	I.S. Boroday
В.А. Вергунов (заст. гол. редактора)	V.A. Vergunov (deputy editor-in-chief)
С.В. Віднянський	S.V. Bydnjanskij
М.Ю. Виговський	M.Yu. Vygovskij
Вас. М. Даниленко	Bas. M. Danylenko
О.Ю. Єліна	O.Yu. Yelina
І.В. Жалоба	I.B. Zhaloba
С.М. Живора (відповід. секретар)	S.M. Zhyvora (executive secretary)
М.А. Журба (головний редактор)	M.A. Zhurba (editor-in-chief)
І. Ілчев	I. Ilchev
О.С. Каденюк	A.S. Kadenjuk
Д.В. Карев (заст. гол. редактора)	D.V. Karev (deputy editor-in-chief)
Н.П. Коваленко	N.P. Kovalenko
В.Ф. Колесник	V.F. Kolesnyk
С.В. Корновенко	S.V. Kornovenko
Г.Г. Кривчик	G.G. Kryvchyk
О.М. Кропивко	O.M. Kropyvko
А. Куїк-Каліновська	A. Kuik-Kalinowska
В.І. Кучер	V.I. Kucher
В.І. Марочко	V.I. Marochko
Н. Мгалоблішвілі	N. Mhaloblishvili
В.П. Михайлюк	V.P. Myhajluk
А.Г. Морозов	A.G. Morozov
О.Ф. Нікілев	A.F. Nikilev
П. Новаковський	P. Nowakowski
С.С. Падалка (заст. гол. редактора)	S.S. Padalka (deputy editor-in-chief)
О.П. Реєнт	A.P. Rejent
Н.І. Романюк	N.I. Romanuk
І.М. Романюк	I.M. Romanuk
С.М. Свистович	S.M. Svistovich
О.О. Сушко	A.A. Sushko
О.Є. Тарабрін	O.E. Tarabrin
С.М. Тимченко	S.M. Tymchenko
Ф.Г. Турченко	F.G. Turchenko
В.В. Шелепов	V.V. Sheleпов

ISSN 2307-3179

Засновники:

- Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

*Наказом МОН України № 1528 від
29.12.2014 р. видання включено до Переліку
наукових фахових видань України*

Макетування та верстка:

С. Живора

Комп'ютерний набір:

О. Кропивко, Л. Лановюк

Оформлення обкладинки

А. Мельник

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, кім. 24.
тел./факс (044) 520-12-05; 258-21-42;
e-mail: visnykai@gmail.com,
kafedra_slovjan@ukr.net;
zhyvora@bigmir.net

Друкується за рішенням:

Вченої ради факультету історичної
освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова
(протокол № 8 від 22.12.2018);

Вченої ради ННСГБ НААН України
(протокол № 15 від 27.12.2018)

Підп. до друку 28.12.2018

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різногр.

Ум. друк. арк. 33,2 Обл.-вид. арк. 34,4
Наклад 100 прим.

Друк СПД ФО Куц В.М.

*Автори опублікованих матеріалів
несуть повну відповідальність за підбір,
точність наведених фактів, цитат,
економіко-статистичних даних, імен та
інших відомостей.*

5. Krylov A. (1883). *Kak zhivut i chto delajut narodnye uchitelja?* [How do folk teachers live and what do they do?]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 1. 24-26. [in Russian].
6. Malyshev F. (1876). *Po povodu nedoverija krest'jan k narodnym shkolam* [About the distrust of the peasants to the public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 11. 27-44. [in Russian].
7. Nik-skij N. Ja. (1874). *Chetyre listka iz pamjatnoj knizhki sel'skogo uchitelja* [Four sheets from them emorable book of the rural teacher]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 10. 92-94. [in Russian].
8. (1914). *Otec zemskoj narodnoj shkoly* [Father Zemsky folk school]. *Cirkuljar po Odesskomu uchebnomu okrugu* [Circular on the Odessa school district]. Vol. 222-278. [in Russian].
9. Ushinskij K. D. (1870). *Obshhij vzgljad na vzniknovenie nashih narodnyh shkol* [General view of the emergence of our public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 5. 3-32. [in Russian].

Дроботюк Е. А.

Земский учитель в социальной структуре села Российской империи (70 – 80-е годы XIX в.).

Исследуется место земского учителя в социальных отношениях, которые господствовали в сельской местности Российской империи на протяжении 70 - 80-х гг. XIX в. Определено влияние ряда факторов на трансформацию статуса земского учителя и его авторитета в глазах сельского населения страны. Отслеживается зависимость осознания родителями необходимости в получении образования их детьми от материальной обеспеченности крестьянских семей. Показано, что хорошее отношение чиновников низшего звена к земским учителям влияло на увеличение количества сторонников последних. Прослежено причины конфронтации сельского учительства с духовенством, рассмотрены особенности развертывания соответствующих конфликтных ситуаций, инициаторами которых обычно были священники. Низкое материальное обеспечение учителя, которое не соответствовало социальному значению этой профессии и депрессивная сельская обыденность влияли на формирование в учителей апатии к просветительской деятельности, что негативно отражалось на знаниях учащихся.

Ключевые слова: земский учитель, образование, педагогическая работа, школа, село, общественные отношения.

Drobotiuk K. O.

Eastery teacher in the social structure of the Russian Empire (70 – 80 years of XIX centuries).

The place of the Zemsky teacher in social relations, which dominated the countryside of the Russian Empire during the 70's and 80's of nineteenth century was researched. The influence of a number of factors on the transformation of the status of the Zemsky teacher and his authority in the eyes of the rural population of the country is determined. The dependence of parents' awareness of the need to educate their children on the material security of peasant families is monitored. It was shown that the good attitude of officials of the lower level to the Zemsky teachers influenced the increase in the number of supporters of the latter. The causes of the confrontation of rural teaching with the clergy were traced, peculiarities of the deployment of the corresponding conflict situations, initiators of which were usually priests, were considered. The poor material provision of the teacher, which did not correspond to the social significance of this profession, and depressed rural routine, influenced the formation of apathy teachers in educational activities, which negatively affected students' knowledge.

Key words: zemstvo teacher, education, pedagogical work, school, village, social relations.

УДК 94 (477): 332.21/28/3 (411.16) «18-19»

В.О.Доценко

ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ОРЕНДА ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються особливості участі єврейського населення українських земель Російської імперії в сфері комерційних земельних відносин в ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено причини, які спонукали євреїв включитися в сферу оренди і суборенди землі, а також в сферу купівлі-продажу землі. Проаналізовано особливості проведення операцій купівлі-продажу землі в регіоні укладених за участі єврейських посередників. Окремі сюжети статті розкривають роль єврея-орендаря в організації товарного сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: євреї, землеволодіння, оренда, Російська імперія, сільське господарство.

З-поміж яскравих та, водночас, драматичних сторінок історії єврейської громади українських губерній Російської імперії малодослідженим залишається історія участі євреїв у розвитку сільського господарства краю. Між тим, історія участі євреїв у земельних відносинах регіону в XIX – першій половині XX ст. є унікальним історичним явищем. Єврейські сільськогосподарські поселення, які з'явилися в підросійській Україні на початку XIX ст., стали базою для реалізації компартійними радянськими органами програми з залучення євреїв до занять землеробством у середині 1920-х рр.

Проблема участі євреїв у розвитку сільського господарства упродовж XIX – початку XX ст. залишалась малодослідженою за радянської доби. Обмеженість публікацій та їх класова заангажованість спричинили до формування стереотипності та свого роду містечковості у перших авторів, які в другій половині 1980-х рр. звернулися до вивчення історії єврейського аграрного життя в Російській імперії. Маловивченість та відсутність цілісного розуміння історії єврейської культури демонструють наукові розвідки, представлені різними історіографічними періодами, які визначалися політикою влади стосовно євреїв-землеробів [3]. Тому метою нашої статті є спроба зрозуміти особливості участі євреїв підросійської України в сфері комерційних земельних відносин в XIX – на початку XX ст.

Окрему сферу комерційної діяльності єврейства підросійської України у XIX – на початку XX ст. складала оренда та суборенда сільськогосподарських земель та посередницька участь в організації комерційних операцій з землею.

У Російській імперії, згідно із законом 1784 р., іновірці не мали права мати кріпосних, а вести товарне сільськогосподарське виробництво без застосування кріпосної праці у першій половині XIX ст. було неможливо. Однак в українських губерніях незначна частина євреїв під виглядом оренди поміщицьких земель неофіційно мали доступ до сільськогосподарського виробництва і користувались працею кріпаків.

За імператора Олександра I в 1804 р. була здійснена спроба аграризації євреїв краю. Положення надавало право євреям оселятися на поміщицьких чи державних землях на правах орендарів у губерніях литовських, білоруських, Правобережної та Південної України, а також і в деяких внутрішньоросійських губерніях, купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), використовувати найману працю і на 10 років звільняло євреїв, які почали займатися землеробством, від податків [4, с. 731-737].

Упродовж всього XIX ст. російський уряд проводив стосовно євреїв обмежувальну політику, періодично запроваджуючи заборони, щодо участі євреїв в операціях з землею, однак місцеві російські і польські поміщики продовжували користуватися управлінськими здібностями євреїв-орендарів. Перші обмеження на законодавчому рівні оренди євреями поміщицьких маєтностей з'явилися ще в 1804 р. Законодавчо євреям Положенням 1804 р. заборонялося брати в оренду землі в Малоросійських та Новоросійських губерніях біля «битих шляхів та в селах». У 1825 р. перелік заборон було доповнено. У 1853 р. був виданий Закон, який позбавляв євреїв права придбання земельних ділянок та володіння ними поза містечками та містами. У травні 1855 р. Олександр II затвердив указ про заборону євреям придбання нерухомості в Полтавській і Чернігівській губерніях. Трохи згодом закон від 14 січня 1857 р. значно розширив права євреїв у придбанні земельної власності в «смузі осілості», але вже у 1859 р. євреї отримали заборону селитися на казенних землях Західного краю [9, с. 124]. 26 квітня 1862 р. євреї одержали право володіти землями й угіддями поміщицьких маєтків, де селяни були повністю звільнені від кріпосницької залежності й не залишилося ніяких спірних питань [2, с. 120]. Попри заборону євреї активно долучались до ведення земельних справ. У середині XIX ст. у регіоні поши-

рюється практика купівлі та здачі в оренду земель заможними євреями. Землю орендували як на короткий – до 3-х років, так і на більш тривалий – до 6-10 років, термін. Земельні наділи могли включати в себе лише земельну ріллю, іноді орендувались фруктові сади та землі з господарськими будівлями. Для євреїв операції з землею мали характер торгівельно-комерційних угод. Власники земель та орендарі майже ніколи не мали власної худоби, сільськогосподарського реманенту та коней, надаючи перевагу в обробітку земель найму місцевих селян з їх власним реманентом та худобою [6, с. 33]. Після реформи 1861 р., упродовж 60-х рр., тільки у Волинській губернії євреї придбали близько 30 тис. десятин землі. Вони купували не тільки невеликі ділянки землі, але й величезні помістя. Зокрема, купець І. Герман придбав у княгині Зубової в Острозькому повіті Кривинський маєток площею 13 тис. десятин. Спочатку євреї купували землі у польської шляхти, що влаштовувало російське самодержавство, адже цим підірвалися її економічні позиції як головного опонента російського панування на Правобережжі [11, с. 212].

На Лівобережжі України проходили подібні економічні процеси. В Чернігівській губернії за даними повітових земських судів на травень 1863 р., в орендному утриманні в 10 із 14 повітів губернії знаходилося 1934 дес. Землі (з них – 1477 у землеробських колоній), а вже у 1872 р. в руках євреїв знаходилось 40% всієї орендної землі [9, с. 125].

Зважаючи на це, у 1864 р. євреям заборонили купувати землі у Південно-Західному краї. Це розпорядження засвідчило відмову влади від аграризації євреїв смуги осілості, адже 1862 р. євреям було дозволено купувати ті поміщицькі землі, в яких припинялись обов'язкові відносини з селянами. Крім того правові положення закону встановлювали євреям перепони до участі у найбільш розвинутій сфері тогочасного господарства. Положення закону було доповнено 1881 р. заборонаю купувати землі у поміщиків у Західному краї [7, с. 156].

Проте реально припинити скуповування євреями земель не вдалося. Тільки у Волинській губернії у 1885 р. було 53 великі землевласники-євреї (0,7% від їх загальної кількості). Вони володіли 31208 десятинами землі (1,1% від усіх поміщицьких земель) [11, с. 212].

Станом на 1882 р., за відомостями повітових поліцейських та волосних правлінь, загальна кількість землі, що була орендована євреями, у Чернігівській губернії складала 140365 дес. Найбільше – у Мглинському та Суразькому повітах (близько 18 тис. дес. у кожному), найменше – у Кролевецькому повіті (близько 500 дес.) [9, с. 125].

У 1912 р. газета «Жизнь Волини» писала: «Все більше маєтків на Волині переходить у єврейські руки. Маєток Рожище, який раніше належав Голіциним, куплений багатими купцями з Острога. Маєток Колки Писарева також купили євреї. Маєток Куликовичі ... перейшов з рук російських до євреїв». Найбільше земель, що належали євреям, було в Острозькому та Житомирському повітах [11, с. 213].

Після польського повстання 1863 р. царат видав нові заборони євреям тримати землю в оренді. Вже 5 березня та 10 липня 1864 р. видано укази, за якими заборонялося всім без винятку іудеям придбання будь-якими способами землі поміщиків і селян в дев'яти західних губерніях, тобто в губерніях «смуги постійної осілості». Заборонялась також оренда маєтків, наданих у Південно-Західних губерніях особам російського походження на пільгових умовах. Іудеї в них могли бути лише орендарями шинків. Згідно із законом від 23 липня 1865 р. євреї могли стати орендарями або управителями млинів, цукрових, скляних та інших заводів, завідування якими вимагало технічних знань і деякого наявного капіталу [2, с. 120]. Попри заборону, на місцевому рівні і орендарі і орендодавці шукали виходу із ситуації. Євреї продовжували укладали таємні угоди з польськими землевласниками

на оренду землі терміном на 30, 60, 80 років [5]. Встановлювалась висока орендна плата. Про укладений договір оренди землі сторони не повідомляли російське чиновництво. Це давало можливість польським поміщикам уникнути продажу земель і гарантувало їм достатній прибуток. Подібна незаконна оренда, хоча і менших масштабах. Пропонувалась безземельній і малоземельній шляхті. Відносна толерантність влади пояснювалась особливою позицією нових російських власників маєтностей, які без особливого задоволення бували в Україні і не бажали проживати в маєтностях, а тим більше вести господарство. Саме російські поміщики добились 8 грудня 1867 року пом'якшення заборони на оренду земель євреями. Місцеві поміщики і нові власники прекрасно розуміли, що сформовано культура обробітку земель та позиція у цьому питанні польської шляхти, стосовно використання євреями орендованих земель, збереже сільське господарство регіону на належному рівні. Правда, указ від 8 грудня 1867 р. дозволяв залучати євреїв тільки до певних видів сільськогосподарського виробництва, – наприклад: до млинарства, цукроваріння, винокуріння, оренда земель при цьому заборонялась. Царський указ породив двозначність у трактування поняття оренди і суборенди, це дозволяло сторонам обходити заборону і укладати договори оренди землі [1, с. 594].

Після реформи 1861 р. на селі поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. Орендні договори уклались по обидва боки Дніпра. За офіційними даними, на Полтавщині та Чернігівщині місцеві євреї здійснювали від 27 до 42% операцій суборенди землі [12, с. 457]. Зокрема, у Полтавській губернії з 2 млн. дес. землі, що не була у власності місцевих селян, близько 36 тис. дес. (що складає 2%) належало євреям. Вони ж орендували у селян та поміщиків ще близько 172 тис. дес. землі [6, с. 33].

На Волині на початку 70-х рр. XIX ст. євреї орендували 256 маєтків загальною площею 186253 десятини землі, то у 1885 р. – уже, відповідно, 308 маєтків 20 % поміщицьких земель. Таким чином, упродовж 15 років кількість орендованих євреями маєтків зросла на 20 %, а площа земельних угідь – на 162 % [11, с. 212].

Схожа ситуація була й в інших губерніях Правобережжя. У 1872 р. на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв, орендуючи у 914 маєтках 516 958 десятин землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. крб. і водночас отримували прибуток 3 600 тис. крб. На кінець XIX ст. на Чернігівщині у 600 маєтках у руках євреїв-орендарів зосереджувалося 40% усієї орендної землі [10, с. 71].

Подільський губернатор констатував, що упродовж 1879-1882 рр. лише 1/5 маєтностей перебувала в управлінні власне господаря, а інші землі були орендовані. Основними орендарями були євреї, які платили від 2,6 до 7 крб. за десятину, роздавали землю у суборенду безземельним і малоземельним селянам заробляючи на ній вдвічі більше [1, с. 596].

Згідно Рапорту чернігівського губернатора О.О. Хвостова до Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ від 10 листопада 1903 р. євреям в губернії належало 62920 дес. орної та присадибної землі та 25320 дес. лісу [9, с. 126].

Загалом за кількістю орендованих земель волинські євреї виявляли значно вищу активність, порівняно з іншими регіонами «смуги осілості». Конкурували з ними за цим показником лише євреї Гроденської та Київської губерній.

Російські чиновники, які відповідали за розподіл земельних наділів в українських землях упродовж 1860-70-х рр. не звертали належної уваги на практику укладання таємних договорів оренди. Лише після публікації в газеті «Киевлянин» 13 червня і 25 липня 1878 року статей, які критикували місцеву владу за бездіяльність і потуранні прихованій практиці оренди землі, місцеві губернатори розпочали складати списки поляків, які обходили закон вступаючи у змову з євреями. В результаті перших розслідувань було виявлено 11 випадків в Київській губернії, 49 – в

Волинській і 89 – в Подільській. А. Браницький, Б. Якубовський, Т. Порембська передали у довгострокову оренду від 600 до 5 тис. десятин землі, при цьому орендна плата була занижена (від 500 до 3 тис. крб.), - царські чиновники збільшили її в п'ять, а то і десять разів. Однак це було лише початком кампанії. 12 лютого 1879 року київський губернатор оголосив про 215 випадків у своїй губернії, які – парадоксально – були офіційно зареєстровані в нотаріальному порядку. У звіті царю за 1878 рік губернатор підкреслював, що євреї здавали ці землі в суборенду селянам, вимагаючи, крім оплати, ще й сезонний відробіток [1, с. 594].

Подібні випадки стали одним із джерел наростаючого в регіоні антисемітизму. У звіті за 1878 р. волинський губернатор писав: «Переважаючий у губернії єврейський елемент встиг захопити в свої руки під виглядом довгострокової оренди і різних договорів значну частину маєтків переважно польських землевласників, що негативно відбивається на економічному становищі краю ...» Він підкреслював, що саме на євреях лежить відповідальність за бідність у селах і містечках, де вони продавали спиртне, оминаючи оплату прямого податку [1, с. 594].

Саме в ці роки в офіційний вжиток царської адміністрації увійшло нове твердження про «польсько-єврейську змову». Починаючи з 1880 р. у звітах губернаторів знову з'являється інформація про єврейсько-польську змову. Євреїв зображували у вигляді паразита, який у великих містах асоціювався з примарою соціалізму і революції і був винен у всіх бідах імперії, в тому числі і у невирішеності селянського питання. Волинський губернатор не знаходив слів, щоб заклеїти всіх євреїв-орендарів млинів, шинків у польських маєтностях, які заповнили собою всі села і стали кровопивцями простого люду, віднімаючи у них останнє. У Волинській губернії у зазначений період проживало 270967 євреїв, тобто 1/8 частина населення. Губернатор наголошував на тому, що вони зосередили у своїх руках торгівлю лісом, бездумно вирубуючи ліси, контролювали пункти сплаву, відповідали за постачання деревом всіх заводів і залізниць [1, с. 595].

Убивство Олександра II 1 березня 1881 р. стало детонатором, який породив хвилю ненависті і антисемітизму в імперії. Антисемітизм у 1881-1882 р. став тією віддушиною куди знайшли вихід переживання і тривого тогочасного російського суспільства. Міністр внутрішніх справ Н. П. Ігнат'єв у вересневому циркулярі 1881 р. відмічав, що погроми були «звичною» формою помсти християнського населення, і вимагав провести розслідування скрізь де були виявлені випадки «переслідування» християн євреями. 3 травня 1882 р. від видав печально знамениті «Тимчасові правила», в яких була встановлена заборона продовжувати орендні договори з євреями, а самим євреям – поселятися в селах. 1888 р. комісія графа К. Палена внесла доповнення до положення, які вимагали переселення всіх сільських євреїв у міста. Поліція прочісувала територію і вибірково, на власний розсуд змінювала статус деяких дрібних містечок, де більшість складали євреї, перетворюючи їх на села. Допомогали поліції і місцеві губернатори. Так, волинський губернатор генерал Янковський у 1890 р. активно виселяв євреїв із сіл та 50-верстної смуги, посиляючись на Положення про посилену охорону. Не дивлячись на скарги євреїв до Сенату і рішення останнього про скасування розпоряджень губернатора, останній продовжував виселення євреїв [13, с. 70.] Однак ні виселення, ні заборони оренди євреями землі, не знищили цю соціальну групу єврейського населення Правобережної України. Російські і польські поміщики продовжували порушувати закон і користуватись послугами єврея-орендаря.

Загалом спробу російського уряду щодо організації єврейського землеробства не можна вважати вдалою. Це пояснюється цілою низкою несприятливих обставин та умов, зокрема відсутністю досвіду та обігових коштів, ментальністю єврейства. Зрозумівши власні прорахунки Міністерство внутрішніх справ у 1898 році дозволило

євреям купувати та орендувати дрібні (до 50 десятин) ділянки землі, створювати єврейські ферми, сільськогосподарські школи з метою подальшого розселення в сільській місцевості [8, с. 77].

Перепис 1897 р. зафіксувала наявність серед євреїв українських земель Російської імперії нечисельної групи орендарів та посередників, яка використовувалась польськими і російськими землевласниками для вирішення питань ведення господарювання у власних латифундіях. Ця група складала 2,29% від 395 782 євреїв Волинської губернії, 1,94% від 370 612 євреїв Подільської губернії і 1,56% від 433 728 євреїв Київської, тобто група об'єднувала 20 тис. осіб, пов'язаних з польськими і російськими поміщиками [1, с. 917]. Будучи власниками досить значної частини земель, євреї використовували їх не для особистих занять сільським господарством. Землі здавались в оренду найбіднішому місцевому селянству, на них створювались промислові підприємства. Вказані особи були достатньо багатими і впливовими. Це дозволило їм уникнути виселення із сіл до містечок та продовжити свою орендну та посередницьку діяльність.

Отже, упродовж XIX ст. частину євреїв українських земель Російської імперії зайнятих у сільському господарстві регіону склали орендарі та посередники, які обслуговували польських і російських поміщиків. Вказана група євреїв-факторів та орендарів, а це більше 10 тис. осіб, сприяла переходу в оренду від польських поміщиків більш як 800 тис. десятин землі. Ще 10 тис. євреїв-факторів обслуговували російських поміщиків краю. Однак, необхідно зазначити, що російські і польські поміщики, які користувались послугами євреїв, вкрай негативно ставились до єврейського населення краю і підтримували єврейські погроми та експропріації.

1. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). М.: НЛЮ, 2011. 1008 с.
2. *Бородій А.* Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. Вип. 12. 2009. С. 118-123.
3. *Венгер А. Г.* Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація / А.Г. Венгер, О.М. Каковкіна // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. К.: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 68-114.
4. Высочайше утвержденное положение. О устройстве евреев // ПСЗРИ. СПб., 1804. Собрание I. Т. XXVIII. № 21547. С. 731-737.
5. *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 150 с.
6. *Житецкий Ир.* Евреи в южной России. Формы труда у евреев в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. 1901. Т. LXXIV. С. 1-45.
7. *Івчик Н.* Лояльні і нелояльні «чужі» як об'єкт політики Російської імперії на Правобережній Україні періоду буржуазних реформ // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676-677. С. 153-158.
8. *Клименко Т. А.* До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX-XX ст. 2005. Вип. XVI. С. 77.
9. *Морозова А. В.* Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. К., 2009. 300 с.
10. Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. С. 71.
11. *Поліщук Ю. М.* Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). К.: ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України., 2012. 492 с.
12. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: Монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 638 с.
13. *Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.). К., 1997. 92 с.

References

1. Bovua D. Gordiev uzel Rossivskoy imperii: Vlast, shlyah ta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793-1914). M.: NLO, 2011. 1008 s.
2. Borodii A. Pravove zabezpechennia uchasti yevreiv v ahrarykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhzhia u XIX – na pochatku XX st. // Ukrainnyi istorychnyi zbirnyk. Vyp. 12. 2009. S. 118-123.
3. Venher A. H. Yevreiska ahrama spilnota Pivdnia Ukrainy: hospodarska ta sotsiokulturna adaptatsiia / A.H. Venher, O.M. Kakovkina // Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehratsii ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia. K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. S. 68-114.
4. Vysochayshe utverzhdennoe polozhenie. O ustroystve evreev // PSZRI. SPb., 1804. Sobranie I. T. XXVIII. № 21547. S. 731-737.
5. Guldman V. K. Podolskaya guberniya. Opyt geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya. Kamenets-Podolskiy, 1889. 150 s.
6. Zhitetskiy Ir. Evrei v yuzhnoy Rossii. Formy truda u evreev v yuzhnoy Rossii (Istoriko-etnograficheskie zametki) // Kievskaya starina. 1901. T. LXXIV. S. 1-45.
7. Ivchuk N. Loialni i neloyalni «chuzhi» yak ob'ekt polityky Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini periodu burzhuaznykh reform // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. 2013. Vyp. 676-677. S. 153-158.
8. Klymenko T. A. Do istorii yevreiv na Cherkashchyni: sotsialno-ekonomichne stanovyshe v XIX – na pochatku XX st. // Problemy istorii Ukrainy XIX-XX st. 2005. Vyp. XVI. S. 77.
9. Morozova A. V. Yevreiske naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. K., 2009. 300 s.
10. Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. K.: Dukh i Litera, 2005. S. 71.
11. Polishchuk Yu. M. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy., 2012. 492 s.
12. Prysiazhniuk Yu. Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Monohrafiia. Cherkasy: Vertykal, 2007. 638 s.
13. Shcherbak M. H., Shcherbak N. O. Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX – poch. XX st.). K., 1997. 92 s.

Доценко В. О.

Еврейское землевладение и аренда земель в украинских землях Российской империи в XIX – в начале XX века.

В статье рассматриваются особенности участия еврейского населения украинских земель Российской империи в сфере коммерческих земельных отношений в XIX – в начале XX века. Восстановлено причины, которые побудили евреев включиться в сферу аренды и субаренды земли, а также в сферу покупки-продажи земли. Проанализировано особенности проведения операций покупки-продажи земли в регионе проведенных при участии еврейских посредников. Отдельные сюжеты статьи раскрывают роль еврея-арендаря в организации товарного сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: евреи, землевладения, аренда, Российская империя, сельское хозяйство.

Dozenko V. O.

Jewish landownership and lease of earth in the Ukrainian provinces of Russian empire in XIX – at the beginning of the XX –th century.

Problem of participation of the Jews in agriculture development during XIX - beginning of XX-th century remained scantily explored in soviet times. The limited publications and their class engagement have led to the formation of stereotypes and a kind of campus among the first authors, who in the second half of the 1980s turned to the study of the history of Jewish agrarian life in the Russian Empire.

A separate sphere of Jewishness commercial activity in the under-Russian Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries were a lease and sublease of agricultural lands and mediating participation in the organization of commercial operations with land.

In the Russian Empire, according to the law of 1784, the Gentiles did not have the right to have serfs, but it was impossible to conduct commodity agricultural production without the use of serf labor in the first half of the nineteenth century. However, in the Ukrainian provinces insignificant part of Jews under the guise of lease of squire earth unofficially had an access to the agricultural production and used labour of serfs. Throughout the nineteenth century, the Russian government pursued a restrictive policy towards Jews, periodically imposing prohibitions on the participation of Jews in land operations, but local Russian and Polish landowners continued to enjoy the managerial capabilities of tenant Jews. After the Polish uprising of 1863, the tsarist issued new prohibitions for the Jews to keep land for rent.

Overall, the attempt of the Russian government in relation to organization of Jewish agriculture cannot be considered successful. It is explained by a number of unfavorable circumstances and terms, in particular by absence of experience and turnover means, mentality of Jewishness. Understanding own miscalculations Ministry of Internal Affairs in 1898 allowed to Jews to buy and lease the shallow plots of land, create the Jewish farms, agricultural schools with the aim of further resettlement in rural locality.

Thus, during XIX –th century part of Jews in Ukrainian lands of the Russian Empire who acting in region agriculture were folded by leaseholders and mediators that served the Polish and Russian squires. The indicated group of Jews-factors and leaseholders, and it was more than 10 thousand persons, assisted passing to the lease from the Polish squires more than 800 thousand acres of land. Ten thousand jewries-factors more served the Russian squires of province. However, it is necessary to note, that the Russian and Polish squires that used services of jews had extremely negative attitude to the Jewish population of province and supported the Jewish massacres and expropriations.

Keywords: Jews, landownership, lease, Russian Empire, agriculture.

УДК 94 (477):631

Н.Й. Романюк

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ: 1861-1914 РР.

Досліджено правовий статус землевласників Правобережної України у контексті положень селянської 1861 р. та столипінської аграрних реформ. Визначено, що зміни у формах землеволодіння і землекористування створювали вагомі переваги для ефективного господарювання, розвитку підприємництва.

Ключові слова: землеволодіння, землекористування, власність, сільське господарство, підприємництво, Правобережна Україна.

Земля була й залишається невичерпним джерелом суспільного багатства. Реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі об'єктивно спричинили соціально-економічний занепад сільських територій. Руйнівні процеси на селі здатні подолати політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства. Проблема землі та права власності на неї залишаються ключовими у діяльності урядових кіл та суспільства.

Важливими для досліджуваної проблеми є низка праць вітчизняних істориків, зокрема, В. Теплицького [22], П. Теличука [21], Ю. Поліщука [12], С. Коломійця [7]. Розвиток ринкових відносин в ході здійснення селянської реформи в 1861 р. та столипінської аграрної політики висвітлювали в дисертаційних роботах Л. Гайдай [3], І. Власюк [1], П. Олешко [10], А. Шевчук [23].

Мета статті – на основі комплексного аналізу історіографії та джерел визначити вплив селянської 1861р. та столипінської аграрних реформ у сфері земельних відносин на зростання продуктивності сільського господарства.

Правовий статус землевласників досліджуваного періоду визначено в положеннях селянської та столипінської аграрних реформ. Аграрні відносини регулювали спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Манифест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [14]. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони: Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії [15].